

جامعه‌شناسی مطالعه در ایران

تألیف: مصیب سامانیان
عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی

جامعه‌شناسی مطالعه^۱ به بررسی اجمالی و شناخت کیفیت مطالعه بین گروه‌های مختلف جامعه و تأثیر عوامل اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی بر روند مطالعه فردی و جمعی می‌پردازد. با تأمل در تعریف فوق‌الذکر در شناخت جامعه‌شناسی مطالعه شاخص‌هایی وجود دارند که می‌توانند در بررسی وضعیت و مطالعه جامعه‌شناسی مطالعه مؤثر باشند و برای بسط و گسترش تعریف جامعه‌شناسی مطالعه در ایران ابتدا عوامل اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی بطور اجمال مورد بررسی قرار می‌گیرند و آنگاه وضعیت جامعه‌شناسی مطالعه در ایران براساس متغیرهای فوق‌الذکر مورد ارزیابی قرار می‌گیرد.

عوامل اجتماعی

در شکل‌گیری جوامع، جامعه‌شناسان دوره‌هایی را در نظر می‌گیرند که بنا به اعتقاد جامعه‌شناسان که مورد تأیید مورخان نیز هست جوامع بشری تا به امروز سه دوره را پشت سر گذاشته‌اند که این سه دوره عبارتند از: دوره اول؛ زمانی است که بشر هنوز قادر به تکلم نبوده و برای برقراری ارتباط با دیگران از اصوات^۲ و ایجاد حرکات با دست و صورت یا

جنبشی^۳ کمک می‌گرفته است، که در مرحله اندیشه‌گرایی^۴ و بکارگیری زبان^۵ در برقراری ارتباط نسبت به قبل موفق‌تر بوده است. اما بکارگیری زبان و بیان اندیشه‌ها و تفکر به هر زبانی محدود به یک حد جغرافیایی بود که آن زبان در آن محدوده جغرافیایی کاربرد داشته لذا به علت محدودیت‌هایی که در مجاری ارتباط^۶ وجود داشت تبادل آراء و اندیشه‌ها امکان‌پذیر نبود و حرف‌های گفته شده بصورت امواج در بین تمامی امواج موجود در فضا سرگردان مانده‌اند. ولی دوره دوم از زمانی آغاز می‌شود که انسان توانست بنویسد، به عبارتی خط را شناخت و برای ثبت اندیشه‌های خود به نوشتن پرداخت و به لحاظ محدود بودن جوامع و محدود بودن افراد باسواد در جوامع، خواندن و نوشتن از یک قداست خاصی برخوردار بود، که تمامی افراد از این موهبت برخوردار نبودند و از اسناد و شواهد باقیمانده چنین می‌توان نتیجه گرفت که نوشته‌های اول بیشتر رنگ مقدس داشته و بیشتر در احوال خدایگان بوده و دعاها و مناجات بصورت مکتوب بوده که افراد باسواد آنها را برای سایر افراد جامعه قرائت می‌کردند هر چند این وسیله‌ای و دستاویزی بود برای استعمار نمودن افراد جامعه. دوره سوم بعد از قرون وسطی^۷ آغاز می‌شود، با افزایش

جمعیت و تشکیل شهرها و پیدایش مادر شهرها^۸ و تغییر یافت جامعه از اقتصاد سنتی به صنعتی، اختراع دستگاه بخار و چاپ دگرگونی‌هایی در بینش مردم بوجود آورد و سرآغاز عصر رنسانس^۹ گردید و عصر تحولات اجتماعی در اروپا گردید و این تحولات در همه عرصه‌های زندگی مردم اروپا مشاهده شد و با اختراع دستگاه چاپ، انتشار کتاب سرعت پیدا کرد و با پیدایش نهضت پروتستانیزم و منتشر شدن کتاب‌هایی از عالمانی چون منتسکیو^{۱۰} با عنوان روح القوانين و ژان ژاک روسو^{۱۱} با عناوین قراردادهای اجتماعی، امیل در فرانسسه و انتشار روزنامه و نشریات ادواری در کشورهای مختلف اروپایی، سطح آگاهی افراد جامعه بالاتر رفت و باعث شکل‌گیری انقلاب کبیر^{۱۲} فرانسسه شد و انقلاب فرانسسه مقدمه‌ای بود برای انقلاب اکتبر ۱۹۱۷^{۱۳} اتحاد جماهیر شوروی سابق، همه این تغییر و تحولات ناشی از افزایش سطح آگاهی مردمان جوامع بوده و همچنین انتقال افکار و عقاید از طریق بکارگیری رسانه‌هایی چون روزنامه، کتاب و اواخر از طریق رادیو و تلویزیون سرعت شتابنده‌ای به خود گرفت.

عامل فرهنگی

عامل دیگری که باید در شناخت جامعه‌شناسی مطالعه باید مورد بحث و بررسی قرار گیرد فرهنگ است و واژه فرهنگ جزء آن دسته از واژه‌هایی است که تعاریف گوناگونی دارد و از جمله در تعریف فرهنگ گفته‌اند "فرهنگ"^{۱۴} به نحوه زیستی گفته می‌شود که هر جامعه‌ای برای رفع احتیاجات اساسی خود از حیث بقاء، ادامه نسل، و انتظام امور اجتماعی اختیار می‌کند" و فرهنگ دارای دو بعد می‌باشد بعد مادی و بعد معنوی، در بعد مادی فرهنگ مظاهر مادی فرهنگ نمایان می‌شود از قبیل نحوه ساخت مسکن، نوع پوشاک، وسایل و ابزارهایی که در خدمت انسان است و در بعد معنوی فرهنگ آداب و رسوم و نگرشها و ارزش‌های حاکم بر جامعه تجلی می‌یابد و برای انتقال ابعاد فرهنگی در مقوله فرهنگ‌پذیری^{۱۵} و انتقال فرهنگی^{۱۶} مطرح می‌شود که در فرهنگ‌پذیری فرهنگ از نسلی به نسل آینده انتقال داده می‌شود، مانند نحوه برگزاری اعیاد و مراسم مذهبی که از گذشتگان دور بوده و اکنون نیز وجود دارد کسی به ماهیت آنها هم فکر نمی‌کند ولی

در انتقال فرهنگی باب آموزش مطرح می‌شود که نحوه انتقال فرهنگ از طریق آموزش صورت می‌گیرد بدین ترتیب که نسل جدید هر آنچه را که از نسل گذشته را لازم بدانند نگه می‌دارد و آنچه را که ضروری نباشد بدور می‌ریزد و آنها را به عنوان ارکان لازم فرهنگ از طریق کتاب‌های درسی، به نسل بعدی آموزش می‌دهد مثل تمامی مطالبی که در کتاب‌های درسی در مورد بعضی از جنبه‌های فرهنگ درج شده است چه از بعد مادی نحوه و ساخت مسکن و آموزش آن و در بعد معنوی آشنایی با میراث جاودان گذشته مثل معرفی موزه‌ها و آثار باقیمانده از گذشته و مراسم اعیاد ملی و دینی. اگر از بعد انتقال فرهنگی به عامل فرهنگ پرداخته شود مشاهده می‌شود که باید جامعه دارای خط و زبان باشد تا بتواند در انتقال اندیشه‌ها موفق باشد و امروزه اگر صحبتی از فرهنگ و تمدن پیشرفته گذشتگان هست بخاطر آثار باقیمانده از قبیل دست‌نوشته‌ها و کتاب‌هایی است که از آنها تا به امروز بجای مانده است و جوامعی دارای فرهنگ غنی هستند که آثار مکتوب زیادی از خود باقی گذاشته باشند.

عوامل سیاسی و اقتصادی

در طول حیات بشر که منجر به شکل‌گیری تاریخ شده است و هرگاه صحبت از تاریخ ملل مطرح شده است در بررسی تاریخ ملتها همیشه نقش حکومت‌ها مورد بررسی قرار گرفته و تأثیری که حکومت‌ها در تمامی ابعاد زندگی مردم گذاشته‌اند همیشه مورد نقد و بررسی بوده است و هرگاه حکومتها از آزادی‌های مشروع و قانونی حمایت نموده‌اند و به اصطلاح جامعه از نظام دموکراسی برخوردار بوده است اندیشه‌ها رشد یافته‌اند و آثار مرجعی را بوجود آورده‌اند و هر گاه حکومتها به سمت دیکتاتوری پیش رفته‌اند اختناق و وحشت در جوامع حاکم بوده و این دیکتاتوری مرگ و زوال اندیشه‌ها را بدنبال داشته است و افراد شهامت بیان و نوشتن اندیشه‌های خود را نداشته‌اند و در هر جامعه‌ای، مواردی از این دوران خاموشی که فرهنگ از یک رکود برخوردار بوده است قابل مشاهده است در کنار عوامل سیاسی، اقتصاد و وضعیت درآمد جوامع نیز در نحوه پر کردن اوقات فراغت تأثیر بسزایی داشته است و اگر وضعیت معیشتی افراد مناسب بوده است آنها اوقاتی را نیز برای سرگرمی، تفریح و مطالعه

حکومت‌ها نیز مانع این بینش مردم نشده است.

عوامل بازدارنده رشد مطالعه در جامعه ایران

۱. از بعد اجتماعی

- عدم ثبات در حکومت‌ها
- تاخت و تاز بیگانگان به ایران
- تسلط بیگانگان
- ایجاد نظام طبقاتی که از زمان پادشاهان ساسانی این نظام طبقاتی تا به امروز نیز پایدار مانده است.
- ایجاد شکاف بین جوامع شهری و روستایی
- برخورد با آزادی بیان و اندیشه

۲- از بعد فرهنگی

- فاصله طبقاتی بین افراد جامعه
- عدم اطمینان به برنامه‌های آموزشی دولت‌ها
- فقر بیسواد
- تقویت قوم‌گرایی و حفظ بافت سنتی هر قوم

۳- عوامل سیاسی

- میزان تمایل دولت به بیدار نگه داشتن مردم
- عدم آزادی بیان و اندیشه
- تلاش در جهت حفظ قدرت به هر قیمت ممکن

۴- عوامل اقتصادی

- فقر مادی خانواده‌ها
- اختلاف در میزان درآمدهای خانواده‌های شهری و روستایی
- داشتن فرزندان زیاد
- تقسیم عوامل تولید در بین فرزندان که در تولید نقش منفی دارد.

- عدم نیاز عوامل تولید به تحقیق و مطالعه علاوه بر موارد فوق‌الذکر که از ابعاد مورد نظر مطرح شد عوامل بسیاری در مسئله مطالعه و کتابخوانی در ایران دخالت دارند که اهم آنها عبارتند از:

- نیاز یا بی‌نیازی افراد درگیر در جامعه به سواد و سپس به تحقیق
- نحوه ارتباط بازار کار با مطالعه و تحقیق
- وجود تسلط خانواده در نظام نهادی که هنوز کارکردهای

اختصاص می‌دهند و براساس سلسله مراتب نیازهای آبراهام مازلو^{۱۷} که به عنوان هرم نیازهای مازلو معروف است اعتقاد به این دارد که اولین نیاز در انسان نیازهای فیزیولوژیکی است و تا این نیاز رفع نشود، فرد به سایر نیازها توجه ندارد. انسان پس از رفع نیازهای فیزیولوژیکی خود مثل مسکن، خوراک، پوشاک و ... در صدد بدست آوردن سایر نیازهاست بنابراین اگر اقتصاد جامعه خوب نباشد دولت‌ها نیز نمی‌توانند برای اوقات فراغت مردم خود برنامه‌های مناسبی داشته باشند. بعد از بررسی اجمالی و کلی عوامل اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی این موارد در رابطه با ایران فهرست‌وار مورد بررسی قرار می‌گیرد.

عامل اجتماعی کشور ایران نیز مثل سایر جوامع متأثر از تحولات اجتماعی بوده است و تمامی دوره‌هایی که سایر جوامع سپری کرده‌اند بر ملت این کشور طی شده است و تمامی دوره‌های شکل‌گیری زبان و خط و فرهنگ مکتوب در این جامعه نیز بوجود آمده است. ایرانیان قبل از اسلام از پوست درختی بنام خدنگ یا توز برای نوشتن استفاده می‌کردند و همچنین الواح گلی پیدا شده در ویرانه‌های کاخ آپادانا و سنگ نبشته‌های باقیمانده در فارس و همدان همه حاکی از این است که ایرانیان در برابر تحولات اجتماعی بی‌تأثیر نبوده و ضمن تأثیرگذاری متأثر نیز بوده‌اند. در دورانی که به عصر وحشت یا قرون وسطی، اروپا در خاموشی علم قرار گرفته بود فروغ علم و دانش در شرق جهان با ظهور اسلام در ایران و بلاد اسلامی رونق گرفت و اندیشمندی چون ابن‌سینا، ... را به جهان معرفی گردانید.

عامل فرهنگی با توجه به ابعاد فرهنگ و تعریف فرهنگ ایرانیان جزء تمدن‌هایی هستند که از سابقه دیرینه فرهنگی غنی برخوردارند و در کتاب‌های تاریخ هر گاه سخن از تمدن‌های باستانی که دارای فرهنگ غنی و بالایی بوده‌اند، به میان آمده است نام ایران همیشه ذکر شده است و آثار باقیمانده از ادوار گذشته گویای فرهنگ پربار این سرزمین است.

عوامل اقتصادی و سیاسی نیز در ایران جای بحث بسیار زیادی دارد و ایرانیان در هر شرایط سیاسی و اقتصادی که قرار گرفته‌اند با تاسی به این مصرع که «دانش طلب و بزرگی آموز» هرگز از آموختن علم غافل نشده‌اند و سخت‌گیری‌های

اصلی قدیم خود را از قبیل آموزش، اجتماعی نمودن، حمایت اقتصادی و ... به عهده دارد نیز تا حدودی نیازهای اطلاعاتی و پشتیبانی اعضای خود را مرتفع کرده است.

وضعیت مطالعه در ایران

- هر ایرانی سالانه هفتاد و سه تومان و روزانه در حدود دو ریال کتاب خریداری می‌کند.

- سهم خرید کتاب از کل هزینه‌های یک خانواده شهری ۰/۲۲٪ است.

- هر ایرانی یک دقیقه از ۳۶۵ روز اوقات سالانه خود را به مطالعه کتاب اختصاص می‌دهد.

جدول وضعیت نشر کتاب در ایران در بین سال‌های ۱۳۶۴ - ۱۳۶۸

سال	۱۳۶۲	۱۳۶۵	۱۳۶۶	۱۳۶۷	۱۳۶۸
تعداد عناوین چاپ اول	۱۳۰۱	۲۶۰۳	۲۱۶۵	۲۰۳۹	۳۷۷۷
درصد عناوین در کل کتب منتشره	۵۷	۵۴/۱	۴۵	۴۸/۳	۲۸/۱
عنوان به ازای هر میلیون نفر	۶۴	۴۲	۴۲	۳۸	۶۹

مقایسه وضعیت مطالعه در بین مردم در بین سال‌های ۱۳۵۳ تا ۱۳۷۶

- نسبت عدم مطالعه کتاب از نسبت مطالعه زیاد، اندکی بیشتر شده است یعنی از ۲۵/۸٪ به ۲۶/۷٪ در سال ۱۳۷۶ رسیده است.

- در سال ۱۳۵۳ نسبت کسانی که هرگز کتاب نمی‌خوانده‌اند، ۳۲٪ بوده است و در سال ۱۳۷۶ به ۲۶/۷٪ رسیده است.

- نسبت کسانی که در سال ۱۳۵۳ هر روز یا غالباً کتاب می‌خوانده‌اند ۲۰٪ بوده است و در سال ۱۳۷۶ به ۲۵٪ رسیده است.

- مطالعه کتاب بین مردان بیشتر از زنان است.

- نسبت کسانی که بیسوادند و هیچ کتاب نمی‌خوانند در حدود ۹۱٪ است.

- در سطح دیپلم متوسطه ۳۵/۶٪ زیاد کتاب می‌خوانند.

- در مقطع کاردانی وضع با دیپلم تفاوت چندانی ندارد.
- در سطح لیسانس و بالاتر نسبت مطالعه زیاد افزایش قابل ملاحظه‌ای می‌یابد (۵۳/۳٪).

راهکارهای افزایش مطالعه در جامعه

- شکوفایی استعدادها و بارور شدن اندیشه‌ها نیز بر همین مرکب سوارند (عوامل اجتماعی، فرهنگی، سیاسی، اقتصادی). باید باور کنیم که راه اصولی و پایدار توسعه از وادی فرهنگ می‌گذرد و کتاب و کتابت نقش تعیین‌کننده‌ای در این وادی دارند.

به بیان دیگر بدون داشتن نظام آموزشی کارآمد، مراکز تحقیقاتی مفید، مراکز آموزش عالی کارساز، رونق بازار کتاب و کتابت، تألیف و ترجمه به توسعه و پیشرفت واقعی دست نمی‌یابیم.

توسعه علمی باید مقدم بر توسعه تکنولوژیک باشد و لوازم عملی این تقدم نیز باید فراهم شود.

توسعه علمی و آموزشی را فقط با تکیه به عوامل بنیادین و سازنده آن می‌توان بدست آورد و بی هیچ اغراقی توسعه امر کتاب و کتابخوانی در رأس آن قرار دارد.

دولت می‌تواند با استفاده از امکانات متنوع خود و بهره‌برداری از اهرم‌های اجرایی جایگاه کتاب و کتابخوانی را در توسعه ملی به ملت بنمایاند. و سوادآموزی، کتاب و کتابخوانی کلید اصلی موفقیت هر برنامه‌ریزی کلان اجتماعی است.

و نکته آخر اینکه وضعیت کتابخوانی در یک جامعه، یکی از شاخص‌های مهم در تجزیه و تحلیل توسعه است.

منابع

۱. آزاد ارمکی، تقی، نقش صداوسیما در کتابخوانی، سروش.
۲. اکبری، م، کتابخوانی الفبای توسعه، سروش.
۳. روسک، جوزف، مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی، ترجمه بهروز نبوی، تهران، انتشارات فروردین، ۱۳۶۴.
۴. ماهنامه تخصصی اطلاع‌رسانی و نقد و بررسی کتاب، سال اول، شماره اول، بیستم آبان ۷۶.
۵. معین، محمد، فرهنگ معین، تهران، امیرکبیر.

یادداشت‌ها

ارسطو با صاحبان کلیسا پیش آمد و کلیسا توانست بر جامعه حکومت نماید سرآغاز قرون وسطی با عصر وحشت اروپا گردید که هزار سال دوام آورد و هر عقیده‌ای برخلاف نظر صاحبان کلیسا محکوم به فنا بود که این دوران را قرون وسطی نام نهاده‌اند.

8. Metropolitan

۹. رنسانس Renaissance، احیاء، تجدید حیات علمی است که از زمان زوال زبان لاتین تا اواخر قرن شانزدهم را دوره رنسانس می‌نامند رنسانس یکی از مهمترین وقایع تاریخ دنیاست. نخست در ایتالیا مایه گرفت و از آن پس در فرانسه و آلمان و اسپانیا و هلند بسط و انتشار یافت و هنرمندان آن دوره شاهکارهایی بوجود آوردند که تا امروز از آنها عالیتز و نیکوتر اثری پیدا شده است.

۱۰. منتسکیو Montesquieu از نویسندگان معروف فرانسه (۱۶۸۹-۱۷۷۵م).

۱۱. روسو Rousseau نویسنده و متفکر فرانسوی (۱۷۱۲-۱۷۷۸ م).

۱۲. انقلاب کبیر فرانسه بر اثر رواج افکار فلسفی و اقتصادی قرن هجدهم برپا شد.

۱۳. انقلاب اکتبر روسیه به وسیله احزاب سوسیالیست و بلشویک‌های روسیه به رهبری لنین به وقوع پیوست.

14. Culture

15. Acculturation

16. Culture of transmission

۱۷. آبراهام مازلو به سال ۱۹۰۸ در آمریکا به دنیا آمد.

1. Sociology of Reading

2. Vocalization

3. Kinetic

4. Ideography

5. Language

۶. ارتباط: عبارتنست از انتقال اطلاعات یا پیام از یک فرستنده به یک گیرنده و دریافت پیام و درک آن توسط گیرنده که برای برقراری ارتباط چند عامل فرستنده، گیرنده، مجاری ارتباط، علائم یا نماد یا بازخور مؤثر هستند مجاری ارتباط در ارتباط چهره به چهره، صوت بوده است و صوت نیز تا شعاع خاصی قابل انتقال بوده است.

۷. در قرن پنجم قبل از میلاد به خاطر آزادی بیانی که در جامعه آتن حاکم بود یک عده از دانشمندان خود را سوفیست Sophist نامیدند و به علت پافشاری بیش از حد در عقاید خود بجایی رسیدند که بیان کردند چیزی به اسم حقیقت وجود ندارد و حقیقت چیزی است که در افکار هر فرد یا در ذهن هر فرد هست لذا این گروه خود را حکیم و دانشور نامیدند برای مقابله با این افراد سقراط نظریاتی مطرح نمود و چون می‌خواست خود را حکیم و دانشور خطاب نکند از واژه Philasophia به معنی دوستدار دانش استفاده کرد و بعدها در زبان عربی واژه سوفیست به سفسطه و لفظ فیلاسوفیا به فلسفه تبدیل شد و با برخوردی که بین عقاید فلاسفه‌ای چون افلاطون و

نیازهای مربوط به خود شکفتگی

نیاز به منزلت اجتماعی

نیاز به تعلق و وابستگی

نیاز مربوط به ایمنی

نیازهای بدنی یا زیستی (فیزیولوژیک)

هرم سلسله مراتب نیازهای مازلو